

T A R İ H VESİKALARI

YENİ SERİ, I. CİLD

1 (16). SAYI

XV. ASIR OSMANLI MALİYESİNE DÂİR KAYNAKLAR

Dr. HALİL İNALCIK

Arşivlerimizde bulunan kaynakların tedkiki göstermektedir ki, Osmanlı maliyesi XV. asrın ikinci yarısında bütün esaslarıyla teşekkül etmiş bulunuyordu. XVI. asırdaki vergiler ve maliye usulleri, devlet maliyesinin ve para ekonomisinin daha ziyade gelişmiş bulunması neticesinde meydana gelen değişiklikler müstesna, 15. asırdakilerden mahiyet itibarıyla bir ayrılık göstermez. 15. asrın birinci yarısı için kati bir şey söylemek mümkün değilse de, elimizdeki mahdut malzeme dahi, durumun çok farklı olmadığını istintaç etmemize müsaittir. [1] Esasen tedkikatın hali hazırında dahi kolayca müşâhede olunabilir ki, Osmanlı maliye usulleri, Abbasî hilâfetinin parlak devirlerinde [2] ve İlhânîler İran'ında gelişmiş olan usullerin esas itibarıyla bir devamından ibarettir. Osmanlılar, Yıldırım Bayezid devrinden itibaren devletin süratli inkişafına muvazi olarak, bu usulleri kabul ve tatbik etmiş görünmektedirler [3].

XV. asır ikinci yarısında Osmanlı maliyesi üzerinde arşivlerimizde meydana çıkmış olan malzeme, bugün bu mevzu üzerinde tam ve mufassal bir monografi meydana getirmeğe yeter derecede zengindir. Biz aşağıda bu yeni kaynaklara umumi bir şekilde işaretle bunlardan bazıları hakkında bilgi ve bir kaç örnek vereceğiz.

XV. asır Osmanlı maliyesi üzerinde şimdilik belli başlı şu kaynak guruplarına sahip bulunuyoruz :

a. Eyvelâ, Bursa ve Kayseri gibi mühim iktisadî merkezlerin, bize kadar gelmiş olup bugün Ankara ve Bursa müzelerinde mahfuz bulunan kadı sicillât defterleri, mukâta'a ve havâle işlerine [4]. müteallik bol ve çeşitli vesikaları ihtiva etmektedir. Bu vesikalar, bilhassa malî usullerin tatbikatını gösterdiği için ehemmiyetlidir.

[1] Bk. benim, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Giriş*, Ankara, 1954.

[2] Şimdi bk. F. Lökkegaard, *Islamic Taxation*, Copenhagen 1950; A. von Kramer, *Über das Einnahmebudget des Abbasiden Reiches vom Jahre 306 H.*, Viyana 1888; C. H. Becker, *Islamstudien*, Leipzig 1924, cilt I, 201-248.

[3] Bak. hülâsatan benim, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica* II (1954) s. 105-112. Bu nokta üzerinde bilhassa F. Köprülü, Z. V. Togan, Ö. Barkan ve W. Hinz'in muhtelif araştırmalarına işaret etmeliyim.

[4] Bu hususta, yakında çıkacak olan makalemizde tafsilât bulunacaktır.

b. Hâkânî tahrîr defterleri: Arazi başda olarak, esas vergi kaynaklarının bölge bölge mahallinde araştırılarak, nevi ve mikdârının kayd ve tesbiti suretiyle meydana gelmiş olan bu çeşit defterlerin bilhassa vergi neveleri ve tevezzüü bakımından ehemmiyeti âşikârdır. Fazla olarak, bu vergilerin mahiyeti ve zaman zaman yapılan değişiklikler üzerinde de bazan mühim kayıtları ihtiva etmektedirler. Bu defterler başlıca iki gurupa ayrılır: Vergi kaynaklarını ve gelirlerin miktarını müfredat halinde gösteren *mufassal* defterler birinci gurupu, bu gelirlerin dirlik sahipleri arasında dağıtılmasını gösteren *icmâl* (başka tabirle *mücmel*) defterleri ikinci gurupu teşkil ederler. Mamafih her ikisini telif eden *mufassal-icmâl* tipinde defterler de vardır. Fakat bunların örnekleri azdır. Bu defterlerin en eskisi sayılan H. 835 tarihli bir Arnavud-ili icmâl defteri tarafımdan neşredilmiştir. Bu nevi defterlerden 15. asra ait olarak İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde meydana çıkanların adedi; şimdiden yüzü aşmıştır ve devam eden tasnif esnasında her gün bir yenisi çıkmaktadır [5].

c. Muhâsebe defterleri: Her türlü devlet muhâsebâtını içine alır. Evvelâ doğrudan doğruya devlet tarafından yapılan tahsilât hesaplarıyla bunlardan havâle vesair suretlerle yapılan masraflar neticesinde hazineye giren miktarı bildiren muhâsebeler, yahut muayyen mevzularda Devlet veya Saray masrafları muhâsebeleri, veyahut vakıfların muhâsebeleri bu defterlerdedir. Bu sonuncusu ile alâkadar olarak işaret edelim ki, bir çok vakıfların muhâsebe sonunda kalan fazla gelirleri hazineye alınmaktadır.

İstanbul Belediyesi Kütüphanesi Cevdet yazmaları No: O.91 de kayıtlı olup II. Bayezid devrine ait bin sahifeye yakın büyük bir muhâsebe defteri, meşgul bulunduğumuz devir için fevkalâde bir ehemmiyeti haizdir. Bu defterde muhâsebeler, mukâtaa suretiyle değil, doğrudan doğruya hazinece tahşil edilen gelirlere mütealliktir. Bu arada, çoğunu cizye defterleri ve ispençe defterleri teşkil eder[6]. Cizye ve ispençe defterleri nüfus tedkikleri için de ehemmiyetlidir. Defterimizde, câmi, hamam, gemi inşaatı, saray harçları, yeniçeri ulûfeleri gibi masrafların muhâsebeleri ayrı bir kategori sayılabilir. Bu itibarla bu defter, yalnız malî tarih bakımından değil, aynı zamanda mimarî, askerî tarih ve

[5] Bk. benim *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna*, Fuad Köprülü Armağanı 207-248. Vakıf yerleri aynı şekilde kayd ve tesbit eden vakıf tahrir defterleri bu gurupa sokulabilir. Bu nevi defterler İstanbul Başbakanlık Arşivi ile Ankara'da Tapu ve Kadastro Umum Müd. Kuyûd-i kadîme Arşivi ve Vakıflar. U.M. Arşivinde bulunmaktadır. Keza yaya ve müsellemler, Voynuk ve Eflak defterleri de aynı kategoriye girer.

[6] Mamafih aynı vergilerin mukâtaaya da verildiğini görüyoruz. Fakat cizye ve ispençe umumiyetle devlet memurları tarafından toplanırdı. Onun için bu vergilere ait vesikaları, mukâtaât defterlerinde değil, en ziyâde muhâsebe defterlerinde buluyoruz.

Saray tarihi bakımından da hususî bir önem taşımaktadır (Meselâ s. 894-895 de Fâtih camii, medresesi, imaret ve dârüşşifâsının mevlâna Musa Çelebi tarafından yapılmış muhâsbesi).

Bu defterden cizye muhâsbesine ait bir misâl aşağıda verilmiştir [7].

محاسبه

جزیه کبران ولایت ارکیرو قصری وزاغوریه دولووا ارناود
واجب سنه ۸۹۳ بمعرفه لطفی کاتب تحریراً فی ۵ صفر المظفر سنه ۸۹۵

ولایت

ارکیرو قصری

خانه بیوه اصل ۵۷۶۰ [8]

جزیه ۱۶۰۹۱۸

منه

ضایع عن سنه مذکورہ کہ پراکنده شدند عن قریه ویشانی
بر موجب حجه مولانا احمد بن محمود قاضی ارکیرو قصری

خانه ۱۸ جزیه ۴۷۶

مقابلہ شد بمعرفه درویش علی

ال

سنه مذکورہ

خانه ۵۷۴۲ جزیه ۱۶۰۴۴۲

الزیاده بر جزیه نویافته سنه گذشته غیر از بیوه

۴۷۲ خانه فی ۵ : ۲۳۶۰

نویافته عن باشتنه والتزام سپاهیان

خانه ۲۸ جزیه ۷۸۹ منها باشتنه ۱۳

ولایت

زاغوریه خانه مع بیوه اصل ۱۹۳۵

جزیه اصل ۵۱۷۱۲

الزیاده عن جزیه نویافته سنه گذشته غیر از بیوه

۱۵۸ خانه فی ۵ : ۷۹۰

یکون : خانه ۱۹۳۵ (۲) جزیه ۵۲۵۰۲

جمع

خانه اصل مع بیوه ۷۶۹۵ جزیه اصل ۲۱۲۶۳۰

منه ضایع عن سنه مذکورہ در بالا مذکور است : خانه ۱۸ جزیه ۴۷۶

[7] Aynı defterden muhâsbe örnekleri T. Gökbilgin'in eserinde (*Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, s. 125-155) görülebilir.

[8] Rakamlar hep siyâkattir.

الي
 عن سنة مذكوره : خانه ٧٦٧٧ جزیه ٢١٣١٥٤
 نويافته که در بالا مذکور است : خانه ٣٨ جزیه ٧٨٩
 الزیاده بر جزیه نويافته سنة گذشته : غير از بيوه ٦٣٠ خانه في ٥ : ٣١٥٠٠

کون

مع رسوم : ٢٢٦٥٣٤
 خانه ٧٧١٥ جزیه ٢١٦٠٧٣
 عن رسم کتابت وحساب ١٠ خانه في ١ ، ٧٧١ : عن رسم حساب در هر هزار آنچه في ٢ : ٤٣٢
 عن رسم يك آنچه ٧٧١٥ ، عن عادت دست بوس هر ١٠٠٠ خانه في ٢٠٠ : ١٥٤٣

وضع من ذللا

٢٢٣٠٦٧٥

بتسليم خزانه حامره في شهر صفر المظفر سنه ٨٩٥
 وظيفه خوران ارکيرو قصری في ١٧ شعبان سنه ٨٩٤ الی ١٧ شعبان سنه ٨٩٥ بر موجب
 (iki kelime okunamadı) في يوم ٦ في سنه ٢١٦٠
 کراسه : آنچه و بهاء کيسه

الي

٣٩٥٩ : رسيد بخزانه حامره في ٦ صفر المظفر سنه ٨٩٥ تماماً

Yukarıdaki muhâsebeyi şöyle çevirebiliriz.

«Arnavud livâsında Argirukasrı ve Zagorye vilâyeti [9] hıristiyanları cizyesi muhâsebesi: 893 yılı (M. 1487–1488) için verilmesi gereken, kâtib Lûtfi marifetiyle yazılması 5 Safer 895 (29 Aralık 1489).

A — Argirukasrı vilâyeti: Bîve [10] ile beraber asıl hane adedi 5760, cizyesi 160918 akça.

Bu, Derviş Ali marifetiyle mukabele edildi.

Ondan: Mezkûr yılda zâyi: Vişani köyünden dağılıp gidenler. Argirukasrı kadısı mevlâna Mahmut oğlu Ahmed'in verdiği vesikaya göre 18 hane, cizyesi 476.

Ona: 1. Mezkûr yılda mevcut 5742 hane 160442 akçaya ilâve olunan ziyâde: Geçen yılın nevyâfte [11] cizyesinden: 472 hane 5 den 2360.

[9] Güney Arnavutluk'ta *Argyrokastron* (Ergiri) ve onun kuzey-doğusunda *Zagorie* vadisi.

[10] Bîve: Müstakil evi olan dul kadındır ve 6 akça bîve resmi öder (bk. benim *Şuret-i defter-i Sancak-i Arvanid, Giriş*).

[11] Eski deftere kayıtlı olmayıp yeni meydana çıkan cizyeye tâbi nüfus.

2) Sipahiler iltizâmı ve *baştinadan nevyâfte* 38 hane, cizye miktarı 789. Bundan 13 ü *baştina*'dır [12].

B. — Zagorye vilâyeti: *Bîve* ile beraber asıl hane adedi 1935, asıl cizye 51712.

Bîve haric geçen senenin *nevyâftesi* cizyesinden hasıl olmuş *ziyâde*: 158 hane 5 den 790 akça. Yekûn: hane 1935 [13]

Cem'an: *Bîve* ile asıl hane 7695, asıl cizye 212630.

Ondan: Yukarıda zikredildiği gibi adı geçen yılda *zâyi*: 18 hane, 476 akça cizye.

Ona: adı geçen yılda ilâve ile: 7677. hane, 213154 akça cizye:

Yukarıda zikredilmiş olan *nevyâfte*: 38 hane, 789 akça cizye

Bîveler hariç geçen yılın *nevyâftesi* cizyesinden hâsıl olan *ziyâde*: 630 hane, 5 den 3150 akça.

Yekûn: resimlerle birlikte 226534.

Hâne 7715 cizye 216073.

Kitâbet ve hesâb resminden 10 hanede 1 akçadan 771.

Hesâp resmi'nden her bin akçada 2 den 432 akça.

Yek-akça resmi'nden 7715.

Dest-bûs âdeti'nden her bin hanede 200 den 1543 akça.

Bundan vaz'olunan : 220675

Hizâne-i âmireye teslim Safer 895 (25. XII, 1489— 22 I. 1490)

Argirukasrı câmii ücretlilerine 17 Şaban 894 den 17 Şaban 895'e kadar [14]. günde 6 akçadan senede 2160 akça.

Kürâse akça ve kese bahası.

Ona ilâve olarak 3959 akça. 6 Safer 895 de (M. 30 Aralık 1489)

Hizâne-i âmire'ye tam olarak erişti. [15]

Aynı defterde cizye tahsiline dair şu hükm sûreti bazı noktaları açıklar: «Akkerman kadısına hükm yazıla ki: âdet üzere harâcların cem' ede ve bu yıl nev-yâfte yıldır, murdlarun harâcın alub sâl-i âyendeye ifrâz ede ve ne mîkdâr nev-yâfte bulursa hâllerine göre harâc vaz' edüb harâcların ala ve mezkûr kâfirlere ibtidâ-i harâc isneyn ve tis'in ve semânemie yılından vaz' olunmuşdur, isneyn yılının harâcın sâbıkâ kadı olan mevlânâ Sinân hükm mücebince harâc vaz' edüb temâm getürüb hesâbın göstermişdir ve selâse ve tis'in ve semânemie yılının harâcın sâbıkâ Akkerman'a emîn olan Hızır Bali cem' edüb temâm

[12] Sipahî iltizâmı ve baştina için bak. benim, *Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna*, s. 234,236.

[13] Cizye miktarları yekûn edildiği gibi hane de yekûn olarak 2093 olmalı idi.

[14] Burada okuyamadığımız, ihtimal *şart-ı vâkıf mücebince* manasında iki kelime var.

[15] Merdiven - ayağı denilen bu muhasebe usulü için bak. *Resâle-i Falakiyyü*, 1363 tarihlerinde yazılmış, nâşiri W. Hinz, Wiesbaden 1952, s. 35-57.

hesâbın göstermiştir ve erba'a yılının dahi mezkûr Hızır Bali eğer cem' etmiş ise, asliyle teftiş edüb bildiresiz ki, andan taleb oluna ve illâ kefere üzerinde kalmış ise, erbaa yılının dahi harâcın bile cem' edüb asliyle yazub akçasın ve defterin varan kulla Dergâh-i muallâya gönderesiz deyü, tahrîren fi 2 Cumâdalâhire senete 896.

Cizye-i gebrân-i nefsi-i Akkerman vâcib-i sene 895 der uhde-i kadî-i Akkerman: hâne 167, minhâ: be-teslîm-i hizâne-i âmire fi 23 Cumâdalâhire senete 897, 5663. > (Sahife 983)

d. Mukâtaât ve havâlât defterleri: Doğrudan doğruya hazîne için mukâtaa (iltizâm) yoluyla tahsîl olunan gelirlerin kaydolunduğu mukâtaât defterleriyle, bu mukâtaalardan muhtelif masraflar için yapılan havâlelerin mukayyed bulunduğu havâlât defterleri, Osmanlı maliyesinin esas defterleridir. Bu nevi defterlerden 15. asra ait bazıları bugün Başbakanlık Arşivi'nde ve İstanbul Belediyesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Başbakanlık Arşivi'nde Ali Emîrî tasnifi Fatih devri vesikaları arasında havâlât defter parçalarından başka yakın zamanda Maliye'den müdevver defterler arasında pek mühim mukâtaât defterleri zuhur etmiştir. H. 887 - 941 yıllarına ait bir mukâtaât defteriyle (no. 149, 122 varaktan ibaret tam bir defter) Fatih devrine ait bir mukâtaât defteri bunların arasında bilhassa kayde değer. Bu sonuncusu (no. 176) 18/48 eb'adında iyi durumda 491 varaktan mürekkebe bir cilttir. Sonu noksan görünmektedir. Kayıtlar umumiyetle farscadır ve siyâkattir. M. 1454 den Fâtih devri sonlarına kadar İmperatorluğun her tarafına ait mukâta'alar hesâbâtını ihtivâ eder. Oradaki mukâtaaları şu guruplara ayırabiliriz: 1. Madenler ve tuzlalar [16] 2. Cizye ve ispençe gibi baş vergileri, 3. Hâs arazi ve çeltikler hâsılâtı, 4. Agnâm, 5. Beytûlmâl, mâl-i gâib, yuva, kaçkun, bâdihevâ gibi zuhûrâta bağlı gelir ve resimler, 6. Pazarlar, kapanlar, mumhâneler, bozahâneler, meyhâneler gibi yerlerden alınan resimler ve sair gelirler, 7. Beğlik mallarının işletilmesiyle hâsıl olan gelirler [17].

Adı geçen mukâtaa defterinden, kayıtların nasıl yapıldığını göstermek üzere şu misâli alıyoruz:

[16] II. Bayezid devrine ait bir mühim mukâta'ât defteri de bilhassa memlahalar ve gümrük işleri bakımından dikkate değer: Başbakanlık Arşivi Maliye'den müdevver defter no. 6.

[17] Mühim bir mukâta'a mevzuu olan darphâne için ayrı defterler tutulmuştur. Kanunî Süleyman devrine ait böyle mühim bir darphâne defteri İstanbul Belediyesi Kütüphanesinde bulunmaktadır (Cevdet yazmaları 0.59). Bu defter R. Anhegger ve T. Gökbilgin tarafından neşr için hazırlanmaktadır. Bu defterin başı ve sonu noksan ve alt tarafı harap haldedir.

« مقاطعة جزیه وغیر محصولات اینوز که پیش ازین بوجه تیمار در تصرف کیر دیمتری تکفور [18] شده بود غیر از حصه ملاحیه اینوز المزبور در عهده العذر بن یعقوب سلانیکي و اوراهام بن العذر نیکبولی وموسی بن اسمعیل ودینی عن غرة محرم سنة اربع وسبعین وثمانمائه فی ثلث سنه ۵۵۰۰۰، برات رسم ۶۰۶۴ کفیل بالمال: سیرمه ولد قوما نیکبولی، سلمون اوراهام ازدنی، الیاس یهود نیکبولی، سوجک بن الیا نیکبولی العذر بن الیا ودینی .

Mezkûr İnoz [19] mahsûlâtı harâciyle İzdin [20] subaşısı Ali beğe timârîhğa verildi, an işrîne Zilka'de senete sittîn ve seb'îne ve semâni-mietin (876), yekûn ber müceb-i kiste'l-yevm fî isneyni ve 10 şehr ve 20 yevmen 26955, resm-i berât 3240.

رسید بر موجب دفتر مقاطعه ۱۹۴۴۴۱ الیه ۷۵۴۱۸

من ذلك الباقي: حصه العذر بن یعقوب سلانیکي: رسید تماما ۳۱۱۷۳۳

حصه اوراهام: ۲۶۸۴۳

حصه موسی المزبور: ۲۶۸۴۲

[18] Mistra despotu Demetrios Paleolog, bak. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, s. 189.

[19] İnoz: Enez.

[20] İzdin: Tesalya'da Zeytuni.